

İLK DEİSTLERE GÖRE DEİZMİN TEMEL İNANÇLARI

Mehmet Akif ALTUNIŞIK*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 25 Haziran 2019, **Kabul Tarihi:** 27 Eylül 2019, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2019, **Atf:** Altunışık, Mehmet Akif. "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019): 615-642.

<https://doi.org/10.33415/daad.581849>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 25 June 2019, **Accepted:** 27 September 2019, **Published:** 30 September 2019, **Cite as:** Altunışık, Mehmet Akif. "Main Beliefs of Deism Considering the First Deists". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 19/2 (September 2019): 615-642.

<https://doi.org/10.33415/daad.581849>

Öz

Bu çalışma İngiliz deistler olarak da adlandırılan ilk deistlerden hareketle deizmin temel iddialarını ele almaktadır. Uzun bir tarihi geçmişi olan deizm ile ilgili mutlak bir yargıda bulunmanın ciddi zorlukları olmakla birlikte deizmin temel inançlarını tartışmak mümkündür. Ancak tarihsel süreçteki farklı deizm anlayışlarını dikkate alınmadan, yüzeysel ve genel bir perspektif ile meseleye yaklaşmak hem eksik hem de hatalı değerlendirmelere neden olacaktır.

Bu çalışmamızda, din felsefesinin yakından ilgilendiği deizm sorunu, benzer ya da farklı anlayışlara sahip ilk deistlerin Tanrı, ahlak, vahiy ve ölümsüzlük gibi temel inançlara yaklaşımları esas alınarak tartışılmaktadır. İlk başta kurumsal Hristiyanlığa ciddi bir eleştiri olarak ortaya çıkan deizm aslında, vahyin yerine akıl ya da doğal dini yerleştiren bir inançtır. Ancak deizmi hakkıyla anlamak için hangi deizm sorusunu sormak gerekir. Zira deizmde, Tanrı ve ahlak konularında birbirine oldukça yakın düşüncelere rastlanırken, ölümsüzlük ve özellikle de vahiy konusunda birbirinden çok farklı inançlara rastlamak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: İnanç, deizm, akıl, vahiy, ahlak.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, mehmetakif72@hotmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-9922-2233>.

Main Beliefs of Deism Considering the First Deists

Abstract

This study addresses the main claims of deism based on the first deists, also named as English deists. Though there are some serious challenges about making an absolute judgement on deism, which has a long historical background, it is still possible to discuss the main beliefs of deism. However, approaching the subject with a shallow and overall perspective without considering various perceptions of deism during the historical process would cause both imperfect and inaccurate assessments.

In our study, matter of deism which is a particular concern to the philosophy of religion is discussed based on the main approaches of the first deists who have the same or different perceptions on the main beliefs such as God, morality, divine inspiration and immortality. Originally emerging as a serious criticism against the corporate Christianity, deism is actually a belief that substitutes the divine inspiration with reason and natural religion. However, to understand deism thoroughly, the question of "which deism" must be asked. Because in deism, while very close ideas on the God and morality can be found, it is also possible to find very different ideas on the matters of immortality and especially divine inspiration.

Keywords: Belief, deism, reason, revelation, morality.

Giriş

Ortaya çıkışından günümüze kadar çeşitli aşamalardan geçtiği anlaşılan deizmin ne olduğu ile ilgili farklı yaklaşımların olmasının bazı nedenleri vardır.

Çok farklı türleri olduğu için deizmi kesin bir şekilde tanımlamak zor görünmektedir.¹ Hatta kimilerine göre deizmin standart bir anlamının olduğunu söylemek doğru değildir. Zira deizm farklı bağlamlarda farklı anlamlarda kullanılmıştır; mesela XVII. yüzyılda *teizm* anlamında bile kullanılmıştır. Fakat deistler deyince daha çok dine duyulan ihtiyacı reddeden kimseler akla gelmektedir. Bazı tarihçiler ise deizmi yeni bir dini kimliğe benzeyen, kendine has özellikleri olan felsefi bir bakış açısı olarak değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte kimi deistler ise kendilerini samimi Hristiyan olarak görmüşlerdir.² Gould'un açıklamalarına bakıldığında deistlerin

¹ David Nicholls, *God and Government in an Age of Reason*, (London and New York: Routledge, 1995), 144.

² Wayne Hudson, "Atheism and Deism Demythologized", *Atheism and Deism Revalued: Heterodox Religious Identities in Britain 1650–1800*, ed. Wayne Hudson, Diego Lucci, Jeffrey R. Wigelsworth (Surrey and Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2014), 19.

Tanrı'nın dünyayı yarattığını kabul ettikleri,³ fakat çoğunun vahiy dinini reddettiği ve sadece rasyonel düşünce ile bir Tanrı fikrine ulaşabileceğini iddia ettikleri görülür.⁴

Deizm kavramı, teizme karşı olarak ilk defa Kalvinci ilahiyatçı Pierre Viret'in *Instruction Chrestienne* adlı çalışmasında yer alır. Viret, deistleri, "Tanrı'nın yerin göğün yaratıcısı olduğuna inanan ama İsa Mesih'in öğretilerini reddedenler" şeklinde nitelendirmektedir.⁵ Benzer şekilde Şair John Dryden (1631-1700)'ın, "Religio Laici" şiirinin önsözünde *doğal tapınmanın prensipleri* ya da *deizm* dediği şeyi, kutsala ait bir kalıntı ya da Nuh soyuna gelen vahiy dininin sönük bir ışığı olarak tasvir ettiğini görüyoruz. Yine Dryden, deizmi benimseyen filozofların, gelişmiş kabiliyetleri sayesinde insanların kendilerinin, yüce ve her şeyi bilen bir Tanrı'nın var olduğunu, O'na ibadet ve şükretmek gerektiğini anlayabileceklerini iddia ettiklerini ve kendisinin de bu görüşü benimsediğini belirtir. Dryden'a göre söz konusu şeyleri keşfetmek için vahyin herhangi bir etkisi ya da faydası yoktur. Bu durum, insanın aklıyla kendi başına Tanrı'ya ulaşması değil, Tanrı'nın insana bir lütfudur.⁶

db | 617

Deizm, Hristiyan kültürü içinde Hristiyanlığa bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Aydınlanma sırasında Avrupa ve Kuzey Amerika'da ortaya çıkan Hristiyan Ortodoksluğun kapsamlı bir eleştirisinin⁷ bunda ciddi bir payı vardır. Bununla birlikte yeni bilimsel gelişmeler ve felsefi akımlar da deizmin etkisini artırmada etkili olmuştur.⁸ Bu anlamda Aydınlanma düşüncesinin deizmin güçlenmesinde ciddi bir katkısının olduğu açıkça görülür. Çeşitli şekillerde tanımlanan Aydınlanma, Gadamer'e göre, "hiçbir otoriteyi kabul etmemek ve her şeye aklın muhakemesiyle karar vermek"tir.⁹ Yine Aydınlanma, insanların hakikate ulaşmaları için "miras aldıkları geleneğe, bir kuruma ya da bir seçkine ya da Tanrı'dan gelen bir

³ Rebecca Kneale Gould, "Deism", *Encyclopedia of Religion and Nature*, ed. Bron Taylor (London ve New York: Continuum, 2005), 462.

⁴ Gould, "Deism", 463.

⁵ A. W. Wood. "Kant'ın Deizmi", trc. Necmettin Tan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011): 328.

⁶ W. D. Christie, (ed.), *English Classics: Dryden*, (London: Macmillian and Co, 1874), 121.

⁷ Gould, "Deism", 462.

⁸ Bkz. Mehmet Akif Altunışık, "Deizmin Meydan Okumalarına Karşı İslam Düşüncesinin Sorun Çözme Kabiliyeti: Yeni Bir Nübüvvet Teorisi Geliştirme Teklifi", *İslam ve Yorum II*, haz. Fikret Karaman (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018), 1: 398.

⁹ Hans-Georg Gadamer, *Hakikat ve Yöntem*, trc. Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2009), 2: 14.

vahye bile gereksinimleri olmadığı¹⁰ iddiası ve insanın dini değerlerin etkisiyle belirlenmiş bir dünya görüşünün yerine kendi aklı ile belirleyeceği yeni bir dünya görüşü oluşturma çabası¹¹ olarak da tarif edilmektedir.

Aydınlanma, Hristiyan kutsal metinlerinin toptan reddedilmesi değil, geleneksel yorum tarzlarının yeniden dönüştürülmesi olarak da anlaşılabilir.¹² Nasıl tarif edersek edelim, Aydınlanmanın başta kilisenin otoritesi olmak üzere Hristiyanlığı kurumsal olarak ciddi bir şekilde sarstığını söyleyebiliriz.

Barnett'e göre deistler, Hristiyan öğretinin ve kilisenin, ahlak ve hukuk alanında ciddi bir etkisi olması nedeniyle Hristiyanlığın toplum ve entelektüel kesim için bir tehdit olduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle de Aydınlanma düşüncesini söz konusu tehdidi savmada en etkili yol olarak görmüşlerdir. Başka bir ifadeyle onlar, insanlığın ilerlemesinin önünde en ciddi engel olarak gördükleri batıl inançları ve ruhban sınıfının etkisini bertaraf etmenin yolunun Aydınlanma düşüncesi olduğunu düşünürler.¹³

618| db

Akla aşırı güvenin yaygın olduğu bir dönemde ortaya çıkan deizm, Harrison'a göre, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İngiltere'de dini düşüncede aşırı rasyonelleşme eğilimi anlamına gelir. Yine vahyin yeterli bir dini hakikat olup-olmadığı ile ilgili bir şüphe olduğunda, dinin makul olduğunu gösterme arzusudur. Bununla birlikte deizmde, vahyin gerekli olmadığı iddiası öne çıkmasına rağmen deizm tek bir ilkeye indirmek pek mümkün değildir; ancak deizm anlayışlarında benzerlikler söz konusu olabilir.¹⁴

Ortaya çıkmaya başladığı XVII. yüzyıldan bu yana deist düşünürlerin çok farklı iddialara sahip olması deizm hakkında genel geçer bir değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle belirli bir dönem veya ekol ile sınırlandırarak deizm hakkında daha

¹⁰ Karen Amstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, trc. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017), 424.

¹¹ Sait Kar, "Din, Aydınlanma ve Eleştirisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014): 175.

¹² Asım Duran, "Aydınlanma ve Kutsal Kitap Yorumunun Tarihsel Dönüşümü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017): 119.

¹³ S. J. Barnett, *The Enlightenment and Religion The Myths of Modernity*, (Manchester and New York: Manchester University Press, 2003), 17.

¹⁴ Peter Harrison, *Religion and the Religions in the English Enlightenment*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 62.

belirgin bir değerlendirme yapılabilir. Bu anlamda deizmin ortaya çıkışında ciddi bir payı olan İngiliz deistlerin iddiaları önemlidir.

Lord Herbert of Cherbury (1583-1648), bazı düşünürler tarafından “deizmin babası”, “deizmin büyük patronu”, “döneminin ilk dikkat çeken deisti” gibi ifadelerle nitelendirilmiştir.¹⁵ Bununla birlikte Hudson’a göre Herbert’in deist olduğuna dair kesin bir kanıt yoktur. Zira onun eserlerinde *deist* ve *deizm* kavramlarına rastlanmaz. Ancak o, muhtemelen Rönesans natüralistlerinden Jean Bodin’in (1530–1596) görüşlerinden etkilenmiştir. Zaten Bodin de insanın kurtuluşa ermesi için aklını kullanmasının yeterli olduğunu düşünüyordu.¹⁶ Herbert’in deizm ile olan ilişkisinin ne olduğu hakkında kesin bir görüş olmamasının nedeni, deizm terimine belirgin bir anlam vermenin zor olmasından kaynaklanır.¹⁷

Le Rossignol’un belirttiğine göre, Herbert’in benimsediği deizmin içeriğini, Samuel Clarke’in da onayladığı şu ilkeler oluşturur: Tek ve yüce olan Tanrı’ya inanmak ve O’na kulluk etmek. Tanrı’ya kulluk ise ahlaklı bir yaşam sürmek ve Tanrı’ya saygı göstermektir. Günahlar için tövbe etmek ve ölümden sonra ödül ve cezanın olduğunu kabul etmek gerekir. Herbert’a göre dinin tamamı bu ilkelerden ibarettir.¹⁸ Le Rossignol, rasyonel teologların bu ilkelerde herhangi bir kusur bulmadığını da ekler.¹⁹

Herbert, Çiçero’nun gerçek dinin esasının iyi ve erdemli bir yaşamdan ibaret olduğu görüşünü benimsemiştir. Ayrıca o, asli günah fikrini de reddetmiştir. Yine, Tanrı’nın merhametli olduğuna ve dolayısıyla insanları, makul olana göre yargılayacağına inanmıştır. Herbert için gerçek din, birtakım teorilerden değil, ahlaki davranışlardan oluşmaktaydı.²⁰ Herbert, deizmin ahlaki ya da pozitif tarafını temsil eder.²¹

Herbert’tan başka İngiliz deistler olarak bilinen Charles Blount (1654–93), John Toland (1670–1722), Anthony Collins (1679–

¹⁵ Bkz. James Edward Le Rossignol, *The Ethical Philosophy of Samuel Clarke*, (Leipzig: y.y., 1892), 32; Harrison, *Religion and the Religions*, 61.

¹⁶ Wayne Hudson, *The English Deists Studies in Early Enlightenment*, (London: Pickering & Chatto Publishers, 2009), 50.

¹⁷ Harrison, *Religion and the Religions*, 62.

¹⁸ Le Rossignol, *The Ethical Philosophy of Samuel Clarke*, 32; Nicholls, *God and Government*, 128.

¹⁹ Le Rossignol, *The Ethical Philosophy of Samuel Clark*, 33.

²⁰ Hudson, *The English Deists*, 51.

²¹ Le Rossignol, *The Ethical Philosophy of Samuel Clarke*, 32.

1729), Matthew Tindal (1656–1733), Thomas Woolston (1669–1733), Thomas Morgan (d. 1743), Thomas Chubb (1679–1747), Peter Annet (1693–1769) ve Samuel Clarke (1675-1729) gibi düşünürler de deizmin öncüleri olarak kabul edilir.²²

İngiliz deistlerin vahiy dinine yaklaşımı deizm sorununu en azından ortaya çıktığı dönem itibariyle daha iyi anlamamıza yardım edecektir. Gilson'un belirttiğine göre, John Toland tarafından 1696'da yayımlanan ancak bir yıl sonra yakılan meşhur kitabının başlığı, aslında deizmin ilk olarak hangi maksatla ortaya çıktığını özlü bir şekilde anlatmaktadır. Söz konusu başlık daha sonra neredeyse deistlerin ortak sloganı haline gelmiştir: *Esrarengiz Olmayan Hristiyanlık (Christianity not Mysterious)*.²³ Bu eserin adından da anlaşılacağı gibi, ilk deistlerin önemli bir bölümünün gizemli bir Hristiyanlıktan rasyonel bir Hristiyanlığa geçişi başlatan kimseler oldukları görülür.

620 | db

Sonraki aşamalarda ise, Wood'un da işaret ettiği gibi doğaüstü vahye dayalı dini reddedip "doğal din" in mevcut olduğuna dair inanç deistlerin en belirgin özelliği haline gelmiştir.²⁴ Zira vahyin reddedilmesiyle ortaya çıkan boşluğun bir şekilde doldurulması gerekecektir. Deistler de bunu "doğal din" ile doldurmak durumunda kalmışlardır. Hudson'un belirttiğine göre bazı araştırmacılar doğal din ile deizmi aynı şey olarak görmüşlerdir.²⁵

Deistler rasyonel, insancıl ve ilerici yeni bir toplum meydana getirmeyi arzu etmişlerdir. Böyle bir toplumun ise tüm insanlığın ortak faydası için çaba gösteren özgürleştirici bir aklın rehberliğinde kurulabileceğine inanmışlardır.²⁶ Bu anlamda bazı deistler, yalnızca doğal bilginin mümkün olduğunu²⁷ ve dinin en temel ilkesi olan vahyi reddedip sadece rasyonel ya da doğal dini kabul ettikleri için *radikal* olarak kabul edilmişlerdir. Onlar aynı zamanda kilisenin inanç alanındaki yerini ve ruhban sınıfının tarihi misyonunu da sert bir şekilde eleştiriye tabi tutmuşlardır.²⁸ İlk deistlerde Hristiyan

²² Bkz. Hudson, *The English Deists*, 2; Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 127-136.

²³ Etienne Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, trc. Mehmet S. Aydın (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999), 89.

²⁴ Wood, "Kant'ın Deizmi", 333.

²⁵ Hudson, *The English Deists*, 30.

²⁶ Barnett, *The Enlightenment and Religion*, 17.

²⁷ Nicholls, *God and Government*, 144.

²⁸ Barnett, *The Enlightenment and Religion*, 87.

vahyini rasyonel bir hale getirme çabası olarak görülen deizm anlayışının tüm deizm tarihinde bu şekilde devam ettiği pek söylene-
mez. Çünkü sonraki dönemlerde deizmin yaygınlaşması ve güçlen-
mesine paralel olarak rasyonel vahiy anlayışı, doğaüstü vahyi ge-
reksiz görmeye ve kimi zaman da bütünüyle reddetmeye doğru
evrilmiştir.

Deistler, doğa yasalarının incelenerek Tanrı'nın karakterinin bi-
linebileceğine inanmışlardır. Onlar, Tanrı'nın rasyonel, öngörülebi-
lir ve yararlı bir şekilde davranacağını "doğa kitabı"nın incelenme-
siyle anlaşılacağı konusunda ısrarcıdır.²⁹ "Doğa kitabı"nın
yanında "doğal içgüdü" de bir bilgi kaynağı olarak görülür. Mesela
Herbert'a göre, doğa içgüdünün temel özelliği ilahi olanı derhal
fark eden bir yetenek olmasıdır. Aynı zamanda doğa içgüdünün
ilahi olanı kavraması, insanda a priori bir din olduğu anlamına ge-
lir. Doğal içgüdünün bu yönü bize Tanrı'nın saf ve aşkın boyutunu
gösterir. Ona göre eğer biz dinin yalın temellerine ulaşmak istiyor-
sak, doğa içgüdünün mahiyetini yeniden keşfetmemiz gerekir.³⁰
Yine Herbert, doğa içgüdünün Tanrı tarafından bilgilendirildiğini
düşünür. O, "doğal" demek ile doğaüstü olanı inkâr etmemekte,
tam tersine doğaüstünün var olduğunu kabul etmektedir.³¹ Deistle-
re göre, hem dış doğa hem de insan doğası Tanrı'nın buyruklarını
anlama kanallarıdır.

İlk deistlerden Tindal'a göre, tüm dinlerin temeli, harici bir va-
hiy değil "doğal bilgi"dir. Tanrı'nın var olduğuna dair kendi kendi-
mize ulaştığımız inanç, bu doğaüstü bilgi sayesinde. Doğal din o
kadar mükemmeldir ki ona hiçbir şey ilave etmeye gerek yoktur.
Ayrıca vahyin doğru olup-olmadığı hükmünü verecek olan da doğa
dindir.³²

Tindal, tek bir Tanrı'nın var olduğunu, Tanrı'ya karşı duygusal
ve pratik görevlerimizi, Tanrı'nın mükemmelliklerini, bizim acizlik-
lerimizi, var olan şeylerdeki mükemmelliklerin Tanrı'nın eseri oldu-
ğunu, kendimize ve diğer canlılara karşı görevlerimizi "doğal din"
ya da "doğanın ışığı" ve akıl yoluyla kavradığımızı iddia eder.³³ Zira

²⁹ Gould, "Deism", 463.

³⁰ Harrison, *Religion and the Religions*, 66-67.

³¹ Harrison, *Religion and the Religions*, 70.

³² Matthew Tindal, *Christianity as Old as the Creation: or the Gospel a Republication of
the Religion of the Nature*, (London: y.y., 1730), 69.

³³ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 13-14.

ona göre Tanrı, insanlar ile doğrudan değil dolaylı olarak, doğa ve akıl yoluyla ilişki kurar.³⁴

Tindal'ın akla bu denli güvenmesinin nedeni onun akli konumlandırılmasına bağlıdır. Zira ona göre, Tanrı bizi rasyonel varlıklar olarak yarattığından ve akıl da Tanrı'nın taleplerini bize bildirdiği için aklın neyi, nasıl yapacağımızı bize bildirmesi gayet normaldir. Başka bir ifadeyle Tanrı'nın bizim bilmemizi, inanmamızı ve yapmamızı istediği buyrukları akıl kendi başına bilir. Nasıl ki göz görülebilen şeyleri kendi başına görebiliyorsa, kulak duyulabilen şeyleri kendi başına duyabiliyorsa, akıl da akledilebilen şeyler hakkında kendi başına karara varabilir.³⁵ Yine ilk deistlerden önemli biri olan Toland'ın akla yüklediği anlam Tindal'ınkine benzemektedir. Toland, insanların düşüncelerindeki gelişme ve değişimlerin, olup biten şeylere ilişkin algılarının, bir şeyleri reddetme veya kabul etme, sevgi ve nefret, neyin iyi ya da kötü olduğunu bilme gibi birçok yeteneğini doğru kullanmasının genelde *akıl* olarak adlandırıldığı kanaatindeydi.³⁶

622 | db

Tindal'ın doğal din yoluyla ulaşılan bilgilere güvenmesinin ya da onu adeta yanılmaz bir otorite olarak görmesinin nedeni doğal dini Tanrı ile irtibatlı görmesinden kaynaklanır. Zira ona göre, doğal din ile vahiy dini aynı otoriteden gelmiştir, dolayısıyla amaçları da aynıdır.³⁷ Tindal'ın vahiy dinini bütünüyle reddetmediği ancak daha çok doğal dine güvendiği anlaşılmaktadır. Nicholls'un da belirttiğine göre Tindal, doğal dinin sonuçlarını doğrulayan, olası bir bilgi kaynağı olarak gördüğü için vahyi dışlamamıştır.³⁸

Ancak John Dryden (1631-1700), vahiy dininin evrensel olmadığı iddiasındadır. Bu iddiasını da Amerika kıtasında bile böyle bir dinin görülmediğini söyleyerek temellendirmeye çalışır. Kendi çağını esas alarak en azından son iki yüzyılda tüm dünyaya yayılmış olan bir dinin keşfedilmediğini, böyle bir din olsa bile bunun Hristiyanlık olamayacağını iddia eder. Ona göre, Tanrı, insanları doğal

³⁴ Meryem Kardeş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", *İlahiyat Fakülteleri XXII. Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu Bildiri Metinleri Kitabı*, ed. Vecihi Sönmez - Burhaneddin Kıyıcı - Metin Yıldız (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 19.

³⁵ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 6.

³⁶ John Toland, *Christianity not Mysterious*, (London: y.y., 1702), 9.

³⁷ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 104.

³⁸ Nicholls, *God and Government*, 145.

din kurallarına ya da doğal ahlaka göre yargılayacaktır.³⁹ Doğal dinin yeterli olamayacağını iddia edenlere karşı Dryden, genel kurallar önermesi nedeniyle doğal dinin insanların mutluluğu için yeterli olacağı inancındadır.⁴⁰ Berrow ise bu anlayışa karşı çıkarak, akıl ve doğal dinin Hristiyanlığa karşı çıkacak yeterli bir güce sahip olmadığını düşünür.⁴¹

İlk deistlere bakıldığında, Herbert, Tindal, Toland gibi düşünürlerin vahyi rasyonel olarak yorumlamaya çalıştıkları, ancak vahyi reddetmedikleri görülür. Deistlerin vahyi reddeden kimseler olarak kabul edildiği yaygın anlayışı da göz önünde bulundurarak ilk deistler olan İngiliz deistler ile vahyi reddeden deistleri birbirinden ayırmak gerekir.

1. Deizmin Çeşitleri

İngiliz deistlerin Tanrı, ahlak, vahiy ve ölümsüzlük konularında büyük oranda benzer anlayışlara sahip oldukları görülürken tüm deistler için aynı şey söylenemez. Tanrı konusunda önemli ölçüde benzerlik gösteren deizmin, özellikle vahiy konusundaki farklı yaklaşımlarından dolayı çeşitlendiğini söyleyebiliriz.

M. M. Rossi deizmi, yeni bir ahlak teorisi alanı olarak görmüştür. O, deizmin vahyi inkâr etmek olduğu savına karşı çıkmış, vahyi kabul eden deizm türünü *zayıf deizm*, vahyin gerçekliğini reddeden deizm türünü de *güçlü deizm* olarak adlandırmış ve bu iki yaklaşımı birbirinden ayırmıştır. Benzer şekilde bir ayırım da Lechler yapmıştır. O, vahyin sadece gerekli olmadığını düşünen teolojik natüralistler ile vahyin gerçekliğine inanmayan felsefi natüralistleri birbirinden ayrı tutmuştur. G. Gawlick de deizmin, insanın belirli bir vahye bağlı kalmadan da kurtuluşa erebileceği inancı olduğunu savunmuştur.⁴²

Viret'e göre kendilerini deist olarak tanımlayanlar Tanrı'ya inanırlar, ancak İsa Mesih'e ve onun öğretisine inanmazlar. Ayrıca

³⁹ John Dryden, *An Essay on Natural Religion As Opposed to Divine Revelation*, (London: y.y., 1746), 2.

⁴⁰ Dryden, *An Essay on Natural Religion*, 3.

⁴¹ Capel Berrow, *Deism not Consistent with the Religion of Reason and Nature*, (London: y.y., 1751), 14.

⁴² Hudson, *The English Deists*, 30.

bunların bir kısmı ölüm sonrası hayata inanırken bir kısmı da ölüm sonrası hayata ve kadere inanmaz.⁴³

Hudson'un belirttiğine göre bazı deistler Tanrı'nın dünyaya müdahale etmediğini öne sürerken, bir kısım deistler ise tam tersine Tanrı'nın dünyaya müdahale edebileceğine ve aslında bunu gerçekleştirdiğine inanır. Deistler, Tanrı'nın varlığına sadece akıl ile ulaşılacağını ve kurtuluş için doğal dinin yeterli olduğunu iddia ederler.⁴⁴ Deizm, genellikle Tanrı'ya ve ölüm sonrası cezaya inandırmayı gerektiren bir inanç olarak tanımlanır.⁴⁵

Hudson'a bakılırsa deistleri inançlarından ziyade belli amaçları bağlamında değerlendirmek daha doğrudur. Çünkü deistlerin temel amacı, ruhban sınıfını, zulmü, hoşgörüsüzlüğü ve bağınazlığı ortadan kaldırmak ve vahiyden bağımsız bir ahlak sistemi kurmaktır.⁴⁶

Deistlerin vahiy, ahiret, Tanrı-ahlak ve Tanrı-âlem ilişkisi konularında birbirinden farklı inanışlara sahip olduğunu vurgulayan Samuel Clarke'ın bu bağlamda yaptığı tasnif dikkat çekicidir. Clarke, dört grupta ele aldığı deistleri, ateist olanlar ve gerçek deistler şeklinde tasnif eder. Onun açıklamasına göre, ilk grup deistler, sonsuz, mutlak, özgür ve akıllı bir Varlığın olduğuna ve bu yüce Varlığın dünyayı yarattığına inanırlar. Bu tür deistler kendilerinin Epikürcü ateist olarak adlandırılmalarını kabul etmemelerine rağmen Tanrı hakkında Epikürcüler gibi düşündükleri varsayılarak Epikürcü ateist olarak kabul edilmişlerdir. Zira bu gruptaki deistlerin, Epikürcülerin, Tanrı'nın dünyanın idaresi ve dünyada olup biten şeylerle ilgilenmediği, dünyayı önemsemediği görüşüne benzer görüşlere sahip oldukları düşünülmüştür. Clarke, bu gruptaki deistlerin bu tür görüşlerinin iyice tahlil edildiğinde, bunun kaçınılmaz olarak mutlak ateizm anlamına geleceği kanaatindedir.⁴⁷ Muhtemelen o, âlem ile ilgilenmeyen bir Tanrı inancını, Tanrıyı tümüyle reddetmeye denk olduğunu düşünmüştür.

Clarke'a göre ikinci grup deistler, sadece Tanrı'nın varlığına inanmakla kalmazlar, aynı zamanda Tanrı'nın evren üzerinde tasar-

⁴³ Hudson, *The English Deists*, 35.

⁴⁴ Hudson, "Atheism and Deism Demythologized", 20; Hudson, *The English Deists*, 29-30.

⁴⁵ Barnett, *The Enlightenment and Religion*, 17.

⁴⁶ Hudson, *The English Deists*, 30.

⁴⁷ Samuel Clarke, *A Demonstration of the Being and Attributes of God* (London: y.y., 1728), 157.

rufu olduğuna da inanırlar. Yani evrendeki her şeyi Tanrı'nın yönettiğine ve bunların Tanrı'nın hikmetinin gereği olduğuna inanırlar. Ancak onlar, Tanrı'nın, insanın iyi ve kötü ahlaki eylemleri hakkında herhangi bir tavsiyesi ya da buyruğu olduğunu düşünmezler. Bu gruptakilere göre ahlaki iyi ve kötü sadece insanların oluşturduğu yasalara göre şekillenir.⁴⁸

Clarke, bu deistleri sert bir şekilde eleştirir. Tanrı'nın ilmi, hikmeti ve gücü gibi doğal sıfatları nasıl olur da hoyratça ahlaktan ayrı tutulabilir. Ona göre, Tanrı'nın bu gibi sıfatlarını ahlaktan ayrı tutmanın ne bir akli izahı ne de ciddi bir temeli vardır. Ayrıca Tanrı'nın doğal sıfatlarını ahlaktan ayırmak, O'nun ilim, hikmet ve kudret gibi sıfatlarını inkâr etmek anlamına gelir. Zira Tanrı'nın bu tür doğal sıfatları ile ahlak arasında bir ilişkinin olmadığı iddiası, Tanrı'nın ilminde bir eksiklik, hikmetinde bir kusur ve gücünde bir zayıflık olduğu sonucunu doğurur. Bu da kaçınılmaz olarak Tanrı'nın mutlak adalet, merhamet, hikmet ve kudretini inkâr etmek demektir. İnsanın ahlaki davranışlarını kontrol eden ve onlarla yakından ilgilenen Tanrı'nın bu tür sıfatlarını inkâr etmek ise tam bir ateizm anlamına gelir.⁴⁹

Clarke'ın bu iki grup deistlerin görüşlerinin tam bir *ateizm* olarak görülebileceğini düşünmesinin asıl sebebi, onların Hristiyan vahyini inkâr etmeleridir. Ona göre bu tür deistler, aslında insanlığın düzen ve huzuru sağlamak için oluşturduğu ortak bilgi ve hikmeti ve topluma mal olmuş din kaynaklı ahlaki birikimi hor görürler.⁵⁰

Üçüncü grup deistlere gelince, Tanrı'ya ve O'nun doğal sıfatlarına inanırlar. Tanrı'nın evren üzerinde tasarrufu olduğuna da inanırlar. Bunlar, Tanrı'nın mutlak ilim, hikmet, kudret, adalet ve iyiliğine de inanırlar. Tanrı'nın bu mükemmel özellikleriyle evreni yönettiğine ve akıllı varlıklardan kendisine itaat edilmesini beklediğini söylerler. Ancak bu tür deistler ruhun ölümsüz olduğu inancına karşı mesafelidirler. Yani ölen insanın ruhuyla birlikte bütünüyle yok olacağına inanmaktadırlar. Başka bir ifadeyle insanın bu dünyadaki yaşamı sona erince tekrar bedenlenerek ya da yenilenerek varlığını sürdüreceğine inanmazlar. Ayrıca Tanrı'nın adalet ve iyiliğinin biz insanların sahip olduğu iyilik ve adalet düşüncesine ben-

⁴⁸ Clarke, *A Demonstration of the Being*, 162.

⁴⁹ Clarke, *A Demonstration of the Being*, 162-163.

⁵⁰ Clarke, *A Demonstration of the Being*, 163.

zemediği kanaatindedirler. Dünyanın aşkın bir yönetime sahip olduğunu fakat bizim, Tanrı'nın adalet ve iyilik gibi özellikleri hakkında kesin ve doğru bir yargıda bulunamayacağımızı düşünürler. Yine onlar, biz insanların bu dünyadaki adalet ve eşitliği sağlamak için başvurduğumuz ödül ve ceza yöntemlerini esas alarak gelecek hayatta Tanrı'nın da benzer şeyler yapacağı hakkında garanti ve kesin bir hüküm veremeyeceğimizi düşünürler. Clarke, deistlerin bu düşüncesinin temelsiz bir iddia olduğunu belirtir. Zira Tanrı'nın bizim düşündüğümüz gibi adil ve iyi olmadığını söylemek, Tanrı'nın mutlak adil ve iyi olduğu tezini tamamen anlamsız hale getirmektedir. Bu durumda da Tanrı'nın ahlaki ve doğal sıfatları teorik olarak kabul edilse bile pratikte ortadan kalkmaktadır. Clarke, bu düşüncenin varacağı yerin mutlak ateizm olduğu inancındadır.⁵¹

Clarke'a göre dördüncü grup deistler ise, doğru ve tam bir Tanrı inancına sahiptirler ve Tanrı'nın tüm sıfatlarını kabul ederler. Onlar, Tanrı'nın biricik olduğuna, ezeli ve ebedi olduğuna, her şeyi bildiğine, mutlak kudretli olduğuna ve hikmet sahibi bir varlık olduğuna ve Tanrı'nın yaratan, yaşatan ve her şeyi yöneten olduğuna inanırlar. Yine bu deistler, Tanrı'nın bu tür doğal ve mükemmel sıfatlarının yanı sıra sınırsız adalet ve iyilik gibi ahlaki sıfatların tamamına sahip bir varlık olduğu inancındadırlar. Tanrı'nın dünyayı yaratmasının O'nun kudret ve hikmetinin bir göstergesi ve yaratıklarına karşı lütfunun bir ifadesi olduğunu düşünürler.⁵²

Bu son gruptaki deistler, tüm akıllı varlıkların Tanrı'ya inanmaları, O'na itaat ve ibadet etmeleri ve insanların her türlü ihtiyacını karşıladığından dolayı O'na şükretmeleri gerektiği inancındadırlar. Tanrı'nın dünyaya bahsettiği iyilikler gibi insanların da güçleri nispetince tüm insanlığın faydasına olacak iyilikler yapması gerektiğini düşünürler. Söz konusu iyiliklerin özellikle de tüm insanların mutluluğu ve evrensel huzurunu sağlamak maksadıyla yapılması gerektiğine inanırlar. Her insanın kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa başkalarına da öyle davranması gerektiğini düşünürler. Ayrıca toplumda barış, güven, adalet ve eşitliği sağlamak için Tanrı'ya itaat ve teslimiyetin önemli olduğu inancındadırlar. Bu deistlere göre, Tanrı'nın yaratıklarına bahsettiği iyilikleri taklit ederek insanlara kibar

⁵¹ Clarke, *A Demonstration of the Being*, 165-166.

⁵² Clarke, *A Demonstration of the Being*, 166-167.

davranmak, ihtiyacı olanlara yardım etmek ve evrensel sevgiyi yaymak ve muhafaza etmek gerekir.⁵³

Bu gruptaki deistler ilahi vahiy olmaksızın sadece “doğal bir aydınlanma” ile imanın oluşabileceği kanaatindedirler. Clarke’a göre bu dördüncü gruptakiler gerçek deistlerdir. Bunlar aynı zamanda Hristiyan vahyinin kesin, doğru ve akla uygun olduğuna ikna edilmesi gereken kimselerdir. Clarke, Hristiyan vahyine inanmak için çok fazla neden olduğunu, ancak kendi dönemindeki deistlerin arasında ilahi vahye inananların sayısının oldukça az olduğunu söyler. Ayrıca o, eğer söz konusu deistlerin kendi ilkeleri olan, insanın doğal dinden kaynaklanan sorumlulukları olduğuna ve gelecek dünyadaki ödül ve cezaya kesin inançlarına sadık kalırlarsa Hristiyanlığı benimsemelerinin hiç de zor olmayacağı inancındadır.⁵⁴

Clarke, insanların kendileri ve başkaları için önemli ve kesin olan şeyleri aklın ışığı ile bilmelerinin pek mümkün olmadığını, bunları bilmek için vahye ihtiyaç olduğunu kavramaları gerektiğini düşünür. Mesela, insanların Tanrı’nın hoşnutluğunu kazanmak için yapması gereken şeyleri bilmesi, tövbe edenin tövbesinin kabul edilebileceğinden haberdar olması ve ahirette olacak şeylerin kesinliğini ve kapsamını bilmesi için Hristiyan vahyine ihtiyaç olduğunu inancındadır. O, eğer vahiy reddedilecekse ya da önemsiz görülecekse bunun vahiy baştan sona ve ayrıntıları ile inceledikten sonra yapılmasını önerir.⁵⁵

Clarke’a göre, insanların her şeyden önce Tanrı’nın lütfunun farkında olmaları, doğal dini yükümlülüklerin kaynağının ne olduğu ve gelecek dünyadaki ödül ve cezanın aslını öğrenme konusunda istekli olmaları gerekir. Ancak tüm bu bahsedilen şeyleri, Tanrı’yı ve O’nun sıfatlarını layıkıyla anlamak için ilahi vahye ihtiyaç vardır.⁵⁶ Clarke, Tanrı’nın varlığına ve sıfatlarına, ruhun ölümsüzlüğüne ve gelecek dünyadaki ödül ve cezaya inanan deistlerin Hristiyan vahyine inanmamalarının ne kadar tutarsız olduğunu; Tanrı’nın varlığına imanın, aynı zamanda Hristiyan vahyinin doğru olduğunu

⁵³ Clarke, *A Demonstration of the Being*, 167-168.

⁵⁴ Clarke, *A Demonstration of the Being*, 168-169.

⁵⁵ Clarke, *A Demonstration of the Being*, 169.

⁵⁶ Clarke, *A Demonstration of the Being*, 169-170.

kabul etmeyi gerektirdiğini öne sürer. Yani o, bir anlamda, vahyi rasyonel prensiplerle desteklemeyi amaçlamıştır.⁵⁷

Samuel Clarke'ın açıklamalarından anlaşıldığına göre onun, deistleri, Tanrı-âlem ilişkisi, Tanrı'nın sıfatlarının tezahürü, ahiret ve vahiy inancı zemininde gruplandığı görülmektedir. Clarke, ilk gruptaki deistleri Tanrı'nın dünya ile ilgilenmediği görüşlerinden, ikinci gruptakileri Tanrı'nın buyrukları olmaksızın sahip olunabilecek bir ahlak düşüncesini savunduklarından, üçüncü gruptakileri ise ahirete inanmadıklarından dolayı ateist olarak görmektedir. Aslında Clarke'ın ilk üç grubu ateist olarak görmesinin temel nedeni, Tanrı'nın bazı sıfatlarının söz konusu deistlerce işlevsiz bırakıldığı yönünde bir kanaate sahip olmasıdır. Bu nedenle de onların bu anlayışını Tanrı'ya hiç inanmamaya denk tuttuğunu ve bu yüzden de onları ateist olarak gördüğünü söyleyebiliriz. "Gerçek deist" dediği son gruptaki deistleri de sadece Hristiyan vahyini kabul etmedikleri için ikna edilmesi gerekenler olarak görmekte, ancak onlara karşı sert bir suçlamada bulunmamaktadır.

628 | db

Burada altı çizilmesi gereken bir husus da ilk deistlerden sayılan Samuel Clarke'ın Hristiyan vahyini açıkça kabul etmesidir. Ayrıca o vahyi kabul etmeyenleri ikna etmek için adeta çırpınmaktadır. Hem vahyi kabul edip hem de nasıl deist olunabilir sorusu akla gelebilir. Ancak ilk deistlerin çoğunun vahyi reddetmediğini, kilisenin vahiy yorumuna karşı çıktığını ve kutsal kitabı rasyonel olarak yorumlamaya çalışan insanlar olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Clarke'ın, ilk üç deist grubu ateist olarak görmesi, çok ciddi ve tartışılması gereken bir iddiadır. Çünkü ilk üç gruptaki deizm anlayışını ateizm ile bir tutmak pek mümkün görünmemektedir. Yaran'ın da belirttiği gibi tek bir yaklaşımdan bahsetmek zor olsa da ateizm, her türlü Tanrı anlayışını reddeden ya da Tanrı'nın varlığı adına söylenenleri eleştiren bir düşüncedir.⁵⁸ Deizm ise hangi çeşidi olursa olsun Tanrı'nın varlığına kesinlikle inanılan bir düşüncedir. Dolayısıyla deizmi bir tür ateizm ya da Hudson'ın da vurguladığı gibi, ateizmin bir öncüsü olarak görmek doğru değildir.⁵⁹

⁵⁷ Le Rossignol, *The Ethical Philosophy of Samuel Clarke*, 33.

⁵⁸ Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2012), 122-123.

⁵⁹ Hudson, "Atheism and Deism Demythologized", 19-20.

Ancak Hudson'un aksine Waterland gibi, ateizmin temel amacının insanın şu an yaşadığı hayattaki kısıtlamalardan ve gelecekteki hesaplaşmalardan kurtulmak olduğunu söyleyerek deizmi de bu iki amaca tam olarak hizmet eden bir inanış olarak görenler de vardır. Peter Annet ise, Waterland'ın bu iddiasını şaşkıncu bir iddia olarak görür. Annet'e göre, gerçek deistler, Tanrı'nın varlığına ve bu dünyada yapılan iyilik ve kötülüklerin öteki dünyada adil olarak karşılığının görüleceğine samimi bir şekilde inandıkları için ateistlerin söz konusu gayelerine deizmdeki bu tür inançlar destek değil, tam tersine büyük bir engel oluşturmaktadır. Tek bir Tanrı'ya sağlam bir şekilde inanan ve eylemlerinde kendisini Tanrı'ya karşı sorumlu hisseden gerçek deistlerin bu tür inançları, doğal olarak onların bu dünyadaki davranışlarını sınırlamalarına ve gelecekte de hesaba çekilme ümidi taşımalarına neden olacaktır.⁶⁰

Annet'e göre, deist biri tek bir Tanrı'nın var olduğuna, O'na karşı sorumlulukları olduğuna ve eylemlerinin de Tanrı'ya saygı eksenli olması gerektiğine inanır. Yine deistler, insanın günah olan şeylerden uzak durması ve kuralları ihlal etmemesi gerektiğini doğal ve rasyonel olarak bileceğine kesin olarak inanırlar. Onlar, en büyük mutluluğa ulaşmak için bu dünyadaki davranışlarını akla uygun olan şeylerle sınırlar. Bu yüzden deizm, bir ateizm türü olmaktan çok uzak olduğu gibi aynı zamanda ateizm ile taban tabana zıttır. Zira ateizm tek Tanrı inancını kesinlikle reddederken; deizm ise insanlar için doğal, gerçek ve temel dinden başka bir şey değildir.⁶¹

Özellikle ilk deistlerin, ilahi dinlerdeki inanç esaslarına benzer şekilde inandıklarını, ancak rasyonel bir vahiy anlayışına sahip olduklarını görüyoruz. Bu hususu onların Tanrı, vahiy, ahlak ve ahiret hakkındaki düşüncelerine biraz daha yakından bakarak ele alabiliriz.

2. Deistlerin Temel İnançları

İlk deistlerin Tanrı anlayışı genel olarak şöyledir:

- I. Mutlak, sonsuz ve her şeyi yaratan ve evreni değişmez bir yasa ile yöneten bir Tanrı vardır. Tanrı varlığı zorunlu, kudreti

⁶⁰ Peter Annet, *Deism Fairly Stated and Fully Vindicated in a Letter to a Friend*, (London: y.y., 1746), 4.

⁶¹ Annet, *Deism*, 4-5.

her şeyi kuşatan, her yerde hazır ve nazır olan, her şeyi bilen, yüce ve mükemmel bir varlıktır.

- II. Kapasitemiz sınırlı olduğundan Tanrı'nın sonsuzluğunu anlayamayız. Tanrı tüm şeyleri herhangi bir madde olmadan yarattığı için mutlak olarak kudretlidir. Bizim özgürlüğümüz de kendisine bağlı olan Tanrı, mutlak olarak özgürdür.
- III. Tanrı iyidir, zira tüm iyiliklerin kaynağı O'nun mükemmel iyiliğidir. O adildir, zira evrenin her yerinde Tanrı'nın mutlak adaletinin hâkim olduğu görülür.
- IV. Tanrı, insanoğlu için tapılacak, cana yakın ve taklit edilecek bir Varlıktır. İnsanın, Tanrı'ya karşı itaat ve ibadet etme görevi vardır. Tanrı'ya karşı ibadet görevimiz, O'na şükür ve dua etmektir.
- V. Tanrı'ya itaat için pratik hayatımızın akılla ulaşılan ahlaki değerlere göre şekillenmesi gerekir.
- VI. Tanrı'nın bizi ve diğer varlıkları yaratmasının en makul gerekçesi, bizim ve onların mutluluğudur.
- VII. Mutluluk, Tanrı'nın zorunlu bir sıfatıdır. Ve Tanrı mutlu olduğu için akıllı ve zeki varlıklar da mutludur.
- VIII. İnsanın mutluluktan sonra en çok isteyeceği şey ahlaki mükemmellikte Tanrı'ya benzemeye çalışmaktır. Tüm gerçek dinlerin tek amacı da budur. İnsana her türlü iyiliği ve mükemmellikleri bahşeden Tanrı'ya gerçekten inanan kişi, Tanrı'nın mükemmellikleri sayesinde mutlu olduğunun bilincindedir.
- IX. Tanrı bizim mutluluğumuzdan herhangi bir hoşnutsuzluk duymadığı için mutluluğumuza engel olacak hiçbir şeyi emretmez. Ancak bize zarar ve üzüntü veren şeyleri yasaklar. Kendi başına mutlak mutlu, mutlak iyi ve bilge olan Tanrı hiçbir şeyi kendisi için yapmaz; tüm yaptıkları bizim iyiliğimiz içindir.
- X. Tanrı'ya karşı görevleri konusunda hata yapanların tövbe etmesi ve Tanrı'nın af ve merhametine güvenmesi gerekir.

XI. Ölümünden sonraki hayatta karşılaşacağımız mükâfat ya da ceza bu dünyadaki eylemlerimize göre olacaktır.⁶²

Deistlerin, Tanrı'nın doğa ile ne tür bir ilişki içinde olduğu ya da Tanrı'nın doğaya nasıl davrandığı ile ilgili yaklaşımları çokça tartışılan hususlardan biridir. Gould'a göre, deistler doğayı hem kutsal yasaların işlediği mekanik bir sistem, hem de insanın kendi gelişimi için Tanrı tarafından bahşedilen ilahi bir nimet olarak görmüşlerdir.⁶³

Tindal'a göre, doğal yasa değişmez, çünkü o değişmeyen ilkeler üzerine kurulmuştur. Eğer Tanrı evreni canının istediği gibi, keyfine göre yönetse yani her gün başka bir tasarrufta bulunsa, bu durum ya Tanrı'nın doğasında hiçbir şey olmadığı ya da sürekli olarak fikrini değiştirdiği anlamına gelir. Başka bir ifadeyle eğer Tanrı bazen sebepsiz yere emir verirse, bu tür emirleri her zaman verebilir demektir.⁶⁴ Dolayısıyla Tindal'ın, Tanrı'nın değişmezliğine inandığını söyleyebiliriz.

Deistler Hristiyanlıktaki Tanrı-insan ilişkisine dair yerleşik anlayışlara karşı çıkmışlardır. Blount'un belirttiğine göre onlar, Tanrı'nın hayal edilebilen, şekli olan bir varlık olmadığına, çünkü O'nun duyular ile algılanan bir varlık değil ancak bilenen bir varlık olduğuna inanırlar. Ayrıca günahlardan sonra Tanrı'ya kurban sunmanın da gereksiz olduğunu, Tanrı'nın en iyi olduğu için insanı doğal olarak sevdiğini söylerler. Bir de Tanrı ile insan arasına aracı koymanın gereksiz olduğunu, aracı düşüncesinin Tanrı'nın sonsuz merhametine aykırı olduğuna inanırlar.⁶⁵

Gould'a göre, deistler kişisel bir Tanrı değil soyut bir Tanrı düşüncesine sahiptir. Onlara göre, Tanrı dünyayı tasarlayan en büyük mimardır. O, dünyayı yaratırken dünya için iyi şeyler yapma niyetinde olan ve bu iyi şeyleri geliştirip devam ettirme kapasitesine sahip olan insanı yaratandır. Yine ona göre, Tanrı düzenli ve sürekli olarak işleyen bir saat gibi yaratan usta bir saatçidir. Tanrıyı bu şekilde nitelendirme, O'nun evreni yarattığı ve devam etmesi için

⁶² Dryden, *An Essay on Natural Religion*, 1-2; Annet, *Deism*, 10-12; Edward Lord Herbert of Cherbury, *De Veritate*, trc. Meyrick H. Carré (Bristol: University of Bristol, 1937), 292-293; Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 15; Hudson, *The English Deists*, 50; Charles Blount, *A Summary Account of the Deists Religion*, (London: y.y., 1745), 1.

⁶³ Gould, "Deism", 463.

⁶⁴ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 61.

⁶⁵ Blount, *A Summary Account of the Deists Religion*, 1-2.

gerekli olan tüm şartları oluşturduğu ancak günlük hayata karışmadığı anlamına gelir.⁶⁶ Benzer şekilde Barnett de Tanrı'nın, insanın günlük ihtiyaç ve sıkıntıları ile ilgilenmediğini düşünür.⁶⁷

Öncü deistlerden Herbert, her dinde ve her kişisel düşüncede, ya Tanrı'nın bir lütfü ya da doğal olarak insanların Tanrı'nın rızasını kazanmak için gerekli olan tüm imkânlarla sahip olduğuna dair bir kabul olduğunu ve bu düşünceye kendisinin de katıldığını söyler.⁶⁸ Bu anlamda ona göre, çoğu insan Kutsal varlıktan hem isteklerde bulunur hem de O'nun rızasını kazanmaya çalışır.⁶⁹

Deistlerin Tanrı anlayışının, daha çok akli muhatap alan, bununla birlikte insanı görüp-gözetken ve insana sorumluluklar yükleyen, insanlarla vahiy yolu ile değil de akıl yolu ile iletişim kuran bir Tanrı olduğunu söylemek mümkündür.

Vahiy kabul etmeyen deistlere karşı vahyin gerekliliğini savunan, *Deism not consistent with the Religion of Reason and Nature* (*Akıl ve Doğa Dinine Aykırı Deizm*) adlı eserin sahibi Berrow'a göre, Tanrı'nın insanları herhangi bir şekilde aydınlatması, bilgi vermesi ya da kulluk görevlerini bildirmesi ancak O'nun insanlarla doğrudan ve özel bir şekilde iletişime geçmesi ile mümkün olabilir. Bunun dışında başka bir yol ve yöntem yoktur. Hz. İsa'nın Tanrı tarafından insanlara vahiy getirdiği gayet açık bir gerçektir. Dolayısıyla bu şekilde vahiy olduğuna inanılan Kutsal Kitabın otoritesi bizim için gayet açık ve sorgulanamaz bir hakikattir.⁷⁰

Vahyin gerçekleşme süreci ve içeriği bağlamında bazı şartlar öne süren "deizmin babası" olarak bilinen Herbert'a göre, vahyin doğruluğu kendisine vahiy gelen kimsenin otoritesine, yani ona güvene dayanır. Bu yüzden gerçek vahyin ne olduğunu anlamak için ciddi bir tahkik yapmak gerekir. Gerçek vahiy ile düzmece vahiy birbirinden ayırmak için dikkat edilmesi gereken hususlar şunlardır: Birincisi, vahiy bize inanma, dua etme ve sözümüze sadık kalma sorumluluğu yüklemeli. İkincisi, vahiy bazı kişilere doğrudan verilmeli. Zira başkalarından alınıp vahiy olarak kabul edilen şeyler gerçekte vahiy değildir; bu tür şeyler ancak tarihsel şeyler ya da gelenek olabilir. Üçüncüsü, vahiy iyi eylemleri tavsiye etmeli. Zira

⁶⁶ Gould, "Deism", 463.

⁶⁷ Barnett, *The Enlightenment and Religion*, 17.

⁶⁸ Herbert of Cherbury, *De Veritate*, 302.

⁶⁹ Herbert of Cherbury, *De Veritate*, 294.

⁷⁰ Berrow, *Deism*, 10-11.

bu şekilde, vahyin gerçek vahiy mi yoksa sahte bir şey mi olduğunu anlarız. Dördüncüsü, ilahi ruhun fısıldaması direk ve hızlı bir şekilde hissedilmelidir. Zira bu şekilde bize gelen şeyin bizim içsel çabamızla ulaştığımız bir şey mi olduğunu yoksa bizim herhangi bir katkımız olmadan bize direkt gelen bir şey mi olduğunu anlarız. Bu şartları taşıyan ama insanın kavrayışını aşan, ayrıca davranışlarımızda ilahi rehberliği hissettiğimiz bu tür bilgilerin Tanrı'nın bizden istediği iyilikler olduğunun farkında olup onlara saygı duymamız gerekir.⁷¹

Esrarengiz Olmayan Hristiyanlık (Christianity not Mysterious) eserinin sahibi Toland'ın vahyi reddetmediğini; ancak gerçek dinin insan aklı tarafından anlaşılabilirliğini savunduğunu⁷² daha önce ifade etmiştik. Ona göre, Tanrı nasıl ki dünya ve ahiret gibi birçok harika şeyi yaratarak iyilik ettiyse kutsal kitap göndererek de bizlere iyilik etmiştir.⁷³ Ancak kendisine vahiy geldiğini iddia eden kişiye gelen bu ifadelerin akla uygun, anlaşılır ve imkân dâhilinde olan şeylerden olması gerekir. Bu ilke, vahyin Tanrı'dan mı geldiği ya da bir insana ait herhangi bir bilgi mi olduğunu anlamamıza yardım ettiği için önemlidir.⁷⁴

Toland'a göre, eğer kendisine vahiy geldiğini iddia eden kimse- nin aptal biri olduğunu iddia ediyorsak, bu kişinin söylediği şeylerin açık bir şekilde akla aykırı olduğunu ispat etmemiz gerekir. Aksi takdirde vahyi reddettiğimiz için inançsız konumuna düşeriz. Ancak akla uygun olmayan şeylerin ise Tanrı'ya ait bir buyruk olduğunu da kabul edemeyiz.⁷⁵ Ayrıca Tanrı'nın vahyettiği şey sadece akla uygun olmakla kalmaz, onlar aynı zamanda evrensel hakikatlerdir.⁷⁶

Toland'ın vahyi, akla uygun olup-olmaması yönüyle değerlendirilmesini eleştirenler de vardır. Yazarı belli olmayan *Reflexions Upon Mr. Toland's Book Called Chiristianity not Mysterious (Bay Toland'ın Gizemli Olmayan Hristiyanlık Adlı Kitabına Dair Düşünceler)* adlı esere bakılırsa, İncil'de akla aykırı ya da akli aşan herhangi bir şey yoktur. Eğer biz, onun doğasını doğru dürüst anlarsak akla uygunluğunun en ileri derecede olduğunu görürüz. Bu anlama ça-

⁷¹ Herbert of Cherbury, *De Veritate*, 308.

⁷² Nicholls, *God and Government*, 145.

⁷³ Toland, *Chiristianity not Mysterious*, 41.

⁷⁴ Toland, *Chiristianity not Mysterious*, 42.

⁷⁵ Toland, *Chiristianity not Mysterious*, 42.

⁷⁶ Toland, *Chiristianity not Mysterious*, 42-43.

bamız esnasında eğer akla aykırı gibi duran bazı şeylerin olduğunu görürsek bunun sebebi de sadece aklımızın İncilin doğasını anlayacak kapasiteye sahip olmamasıdır. Veleve ki akla aykırı şeyler olsa bile bunlara inanmamız için hiçbir engel yoktur. Zira bir şeyi Tanrı söylemişse o şey kesinlikle doğrudur. Ancak vahye karşı çok rahat itiraz edilebilmesinden ve aklımızla vahiy hadisesinin ayrıntılarını kavrayamayacağından dolayı vahiy hakkında farklı kanıtlar bulmamız gerekir.⁷⁷ Toland başta olmak üzere ilk deistlerin temel kaygısının akıl ile uzlaşan bir kutsal kitap ve Hristiyanlık yorumu olduğu görülmektedir.

Kutsal metnin içeriği hakkında karar vermek için temel ölçüt olarak salt akli kabul eden ilk deistler buna bağlı olarak tamamen rasyonel zeminden hareketle Kitab-ı Mukaddes'te doğaüstü olarak gördükleri anlatılara ve gelenek tarafından yapılan teolojik yorumlara karşı çıkmışlardır. Bu şekilde de bir anlamda onların doğal dine dönüş hareketini teşvik ettiği söylenebilir.⁷⁸

634 | db

İlk deistler olan İngiliz deistlerin vahiy kabul etmesine ve onu rasyonel olarak yorumlamaya çalışmasına rağmen, 1737'de İngiltere'de doğup 1809'da Amerika'da ölen ve ilk deistler gibi düşünmeyen Thomas Paine ise akla aykırı olduğu gerekçesiyle vahiy kabul etmez. Bu konuda o şöyle der:

...vahiy Tanrı'nın insana doğrudan iletildiği şey anlamına gelir.

Eğer Tanrı lütfederse, bu tür bir ilişki kurmada onun gücünü kimse inkâr edecek veya tartışacak değildir. Bu durumun var olduğunu kabul etsek bile, bir şeyin özel bir kişiye vahyolunması, herhangi başka bir kişiye olunması, bu vahyin sadece o kişiye ait olması anlamına gelir. Bu kişi vahiy ikinci bir kişiye, ikincisi bir üçüncüsüne, üçüncü dördüncüye aktarır ve böyle devam ederse söz konusu vahiy tüm bu insanlar için bir vahiy olmaktan çıkar. Bu sadece birinci kişi için bir vahiydir, diğerleri için de bir söylenti; sonuç olarak diğerleri de buna inanmakla yükümlü değildirler.

Bize ikinci elden yazılı veya sözlü olarak iletilen düşünce ve ifadelerin bir vahiy olduğunu ileri sürmek çelişkidir. Vahiy tanım gereği ilk ilişkiyle sınırlıdır. Bundan sonrası

⁷⁷ *Reflexions Upon Mr. Toland's Book Called Chiristianity not Mysterious with Some Considerations About the Use of Reason in Matters of Religion in a Letter to a Friend*, (London: y.y., 1701), 7-8.

⁷⁸ Asim Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap*, (Samsun: Üniversite Yayınları, 2017), 78.

bu kişinin kendisine vahiy gönderildiğini ileri sürmesinden başka bir şey değildir. Bu kişi kendisini inanmakla yükümlü görebilir, ama benim onun gibi inanma zorunluluğum yoktur, çünkü bu vahiy bana gönderilmemiştir ve benden bu vahyin kendisine gönderildiğini iddia edenin sözüne inanmam istenmektedir.⁷⁹

Paine göre, dinlerdeki tüm bozulmalar vahiy dinlerinin ortaya çıkmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu bozulmaları ve dayatmaları engellemenin yolu, “Yaratılışın kitabındaki mesajlardan başkasını kabul etmemek ve yaratılışı Tanrı’nın geçmiş ya da gelecekteki tek doğru ve gerçek kelam olarak kabul etmektir; bunun dışında Tanrı Kelamı olarak adlandırılan her şey uydurma ve dayatmadır”.⁸⁰

Paine’in, İngiliz deistler’e benzemeyen vahiy anlayışından hareketle tüm deistlerin aynı şeyleri savunmadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira bir tarafta gizemli bir dinin yerine rasyonel bir din geliştirmeye çalışan Toland gibi bir deist, bir tarafta da vahiy dini tümüyle reddeden Paine gibi bir deist yer alır. Dolayısıyla deistlerin her konuda aynı şeyleri savunduklarını söylemek mümkün değildir.

Ancak deistlerin ahlaka yaklaşımları büyük oranda benzerlik gösterir. Onlar ahlaklı olmayı önemsedikleri gibi ahlakın kaynağı hakkında da benzer şeyler düşünürler. Aslında onlara göre ahlakın temelinde Tanrısal irade yer alır. Deistlerin Tanrı’ya saygı, dua ve tövbeden bahsetmeleri geleneksel dinlerdeki bazı pratik ritüelleri andırır da onların dine yüklediği anlamın, ritüellerden ziyade iyi yaşam olduğu görülür. Başka bir ifadeyle kurumsal dinlerdeki ritüel ağırlıklı dindarlığın deistlerdeki karşılığının ahlaklı bir yaşam olduğunu söyleyebiliriz.

Mesela ilk deistlerden Tindal, dini, ahlaktan ibaret görür. Ona göre doğal din, doğada var olan mükemmel ahlaki düzenin bir ifadesidir. Tanrı ahlaklı olan şeyi emreder, ahlaklı olmayı ise yasaklar. İnsanın ahlaklı olarak nasıl davranacağını bilmesi, Tanrı’nın insanları iyiliğini istemesinden başka bir amacının olmadığını anlamasına bağlıdır. Mesela insan, Tanrı’nın tüm insanları koruduğunu ve eğer başkalarına kötülük yaparsa yaptığı kötülük oranında kendisinin de cezalandırılacağını bilir. Yine başkalarıyla kuracağı

⁷⁹ Thomas Paine, *Akil Çağı*, trc. Ali İhsan Dalgıç, 6. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 5-6.

⁸⁰ Paine, *Akil Çağı*, 42.

ilişkide kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa insanlara öyle davranması gerektiğini de bilir.⁸¹

Tindal gibi doğadaki ahlaki düzene bakarak ahlaki davranışın nasıl olması gerektiğinin anlaşılabilirliğini iddia eden sonraki deistlerden Paine, insanın Tanrı'ya inandıktan sonra dini-ahlaki davranışını düzenlemek için kurumsal dinlere ihtiyacı olmadığını iddia eder. Ona göre insanların birbirine ahlaki olarak nasıl davranacağını, Tanrı'nın insanoğluna yaptığı günlük iyiliklere bakarak öğrenebiliriz.⁸² Zira "Tanrı'nın ahlaki iyiliğinin taklit edilmesi, onun insanlara iyilikle davranmasının benzerini birbirimize göstermemizden başka bir şey değildir". Paine ayrıca, insanlara iyi davranmayı Tanrı'ya kulluk ile eşdeğer olarak görür.⁸³

Daha önceden deistlerin çoğunda ahiret inancı olduğuna değinmiştik. Görebildiğimiz kadarıyla deistler ahiret hakkında kurumsal dinlerdeki gibi bir ayrıntıya yer vermezler. Ayrıntıdan bahsetmeler de bu dünyada yapılan iyilik ve kötülüğün ölümden sonra bir karşılığı olacağına inanırlar. Bu anlamda ilk deistlerden Herbert'a göre tüm dinler, tüm felsefeler ve inançlar açıktan ya da ima ile ölümden sonraki yaşamda ödül ya da ceza olacağını ve ruhun ölümsüz olduğunu ve bu dünyada suç işleyip de karşılığını görmeyenleri öteki dünyada Tanrı'nın cezalandıracağını bize öğretirler. O, niteliği, boyutu ve biçimi hakkında çok farklı anlayışlar olsa da ölümden sonra ödül ve cezanın olacağını yaygın bir inanç olduğunu söyler. Yine, Tanrı'nın dilemesine bağlı olarak ruhun ölümsüz olabileceği ve bu şekilde saf ve mutlu bir yaşam olacağına dair inanca dünyanın en ücra köşesinde bile rastlandığını ifade etmektedir.⁸⁴

Blount'a göre de Tanrı'ya iman ve itaat gibi erdemlere sahip bir insanın ölümden sonra ruhunun Tanrı'ya kavuşacağından şüphe etmesine gerek yoktur. Zira hiçbir insan kötü olarak yaratılmamıştır, aksine tüm insanlar iyi olarak yaratılmıştır. Ayrıca insanlar öldükten sonra onları merhametiyle yargılayan Tanrı'nın huzuruna giderler. Tanrı da kötü bir varlık olmadığı için O'nun yargılama

⁸¹ Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", 21.

⁸² Paine, *Akıl Çağı*, 63, 149.

⁸³ Paine, *Akıl Çağı*, 56.

⁸⁴ Herbert of Cherbury, *De Veritate*, 301.

esasları da kötü değildir. Tanrı zaten mutlak güçlü bir varlık olduğundan insanlardan rövanş almaya ihtiyacı yoktur.⁸⁵

Dryden ise, insanın gelecekteki mutluluğunun Tanrı'nın isteklerini yerine getirme çabasına bağlı olduğunu ancak Tanrı'nın isteklerinin pek yerine getirilmediğini düşünür.⁸⁶ Sıkı bir deist olan Paine de ölümden sonraki yaşama inanmakta ve orada da mutlu olmayı ummaktadır.⁸⁷

Deistlerin ölüm sonrasındaki yaşama inanma konusunda benzer düşünceye sahip olduğunu görüyoruz. Yani onlar, insanın yaptıklarının karşılığı olarak bu dünyadaki yaşamdan sonra ödül ve cezanın vaki olacağına ve oradaki huzurun da bu dünyada Tanrı'ya itaat etme ve ahlaklı olmaya bağlı olduğuna inanmaktadırlar.

Sonuç

Deizmin, ortaya çıkmaya başladığı XVII. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli evreler geçirdiği anlaşılmaktadır. İlk defa İngiliz düşünürlerin öncülük ettiği deizm, kilisenin dogmalarına ve ruhban sınıfının baskılarına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle kilisenin “gizemli” vahiy yorumunu “rasyonel” hale getirme teşebbüsü olarak yorumlanabilecek bu hareket daha sonra peygamberlere gelen vahiy gereksiz ve güvenilmez görmeye doğru evrilmiştir. Başka bir ifadeyle İngiliz deistlerin inanışları ile Batı'da yaygınlaşan sonraki dönemlerdeki deizmin içeriğinde önemli farklılıklar vardır. Bu anlamda deizmin temel ilkelerinin ne olduğunu daha kolay anlamak ve onu daha iyi yorumlamak için, ilk deistler olmaları nedeniyle İngiliz deistlerin temel iddialarından hareketle meseleyi tartışmanın önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Deizmin öncüsü sayılan İngiliz düşünürlerin Tanrı'nın var ve bir olduğuna şüphesiz bir şekilde inandıkları görülür. Onların Tanrısı, kendisinin farkında olan, evrenden ayrı, evren ve insana dair her şeyi planlayan bir Tanrı'dır. Deizmin, ateizmin bir çeşidi ya da öncüsü olduğu gibi bazı iddiaların, en azından ilk deistlerin temel inançlarına bakıldığında doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan deizmi, Tanrı'nın âlemden tamamen ilgisini kesmesi olarak

⁸⁵ Blount, *A Summary Account of the Deists Religion*, 3.

⁸⁶ Dryden, *An Essay on Natural Religion*, 2.

⁸⁷ Paine, *Akil Çağı*, 3, 63.

tanımlamak da ilk deistlerden hareketle pek isabetli görünmemektedir.

Deistlerin daha çok, Tanrı'nın insanları iyi-kötü konusunda bilgilendirmek için hangi yolu tercih ettiği konusuna odaklandıkları görülür. Başka bir ifadeyle deistleri, teistlerden farklı kılan ana unsur onların vahye yaklaşımlarıdır. Deizm denince ilk akla gelen şeylerden biri deistlerin vahyi inkâr ettikleri iddiasıdır. Deizmin büyük oranda vahiy etrafındaki tartışmalarla ortaya çıktığı doğrudur, ancak tüm deistlerin vahyi reddettiğini iddia etmek biraz zordur. Çünkü ilk deistlerin çoğuna bakıldığında vahyi reddetme durumu görülmez.

“Deizmin babası” olarak kabul edilen Herbert belirli şartları taşıması şartıyla vahyi kabul etmektedir. Yine ilk deistlerden Toland ve Clarke da vahyi kabul eder. Tindal ise “doğal din”i öncelemiş ama vahyi yok saymamıştır. Deizmin ortaya çıkmasının temelinde kurumsal Hristiyanlıktaki teslis, çarmıh ve keffaret gibi inançlara ve Hristiyanlığın vahiy anlayışına tepki yer alır. İlk deistlerin hemen hepsi akla uygun görmedikleri bir teolojiye karşı rasyonel bir teoloji geliştirmek istemişlerdir.

638 | db

Yine deistler ahlaklı olmayı oldukça önemsemişlerdir, hatta onlara göre Tanrı'ya kulluk etmek, ahlaklı olmaktır. Ahlakın ne olduğunu anlamak için, akıl yoluyla, Tanrı'nın insana ve evrene olan merhametinin örnek alınması gerektiğini ileri sürerler. Ahlaka verdikleri önemin yanında ölüm sonrasında inandıkları da apaçık bellidir. Deistler, bu dünyada yapılan iyi-kötü eylemlerin öldükten sonra karşılığının olacağına, yani Tanrı'nın herkesi yaptıklarından hesaba çekeceğine inanırlar. Başka bir ifadeyle ilk deistlerin tamamı ölümsüzlüğe inanır.

İlk deistlere bakarak deizmin amentüsünün ne olduğunu söyleyecek olursak; deistler tek Tanrı'ya inanan, Tanrı'ya itaat etmeyi önemseyen, hatalardan dönmeyi erdem olarak gören, kötülüklerden uzak durup iyilik yapmayı ilke edinen, bu dünyada yapılan iyilik ve kötülüklerin ölümden sonra karşılığının olacağına inanan kimselerdir. Ayrıca onlar, sonraki deistlerden farklı olarak rasyonel bir vahiy anlayışını benimsemişlerdir.

Sonuç olarak, deizmin öncüsü olarak kabul edilen İngiliz deistlerin vahiy yorumu, genellikle, Tanrı'yı kabul edip vahyi reddetmek olarak tanımlanan yaygın deizmden önemli ölçüde farklıdır.

KAYNAKÇA

- Altunışık, Mehmet Akif. "Deizmin Meydan Okumalarına Karşı İslam Düşüncesinin Sorun Çözme Kabiliyeti: Yeni Bir Nübüvvet Teorisi Geliştirme Teklifi". *İslam ve Yorum II*. Haz. Fikret Karaman. 1: 397-414. 3 Cilt. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018.
- Amstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. Trc. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017.
- Annet, Peter. *Deism Fairly Stated and Fully Vindicated in a Letter to a Friend*. London: y.y., 1746.
- Barnett, S. J. *The Enlightenment and Religion The Myths of Modernity*. Manchester and New York: Manchester University Press, 2003.
- Berrow, Capel. *Deism not Consistent with the Religion of Reason and Nature*. London: y.y., 1751.
- Blount, Charles. *A Summary Account of the Deists Religion*. London: y.y., 1745.
- Christie, W. D. (Ed.) *English Classics: Dryden*. London: Macmillian and Co, 1874.
- Clarke, Samuel. *A Demonstration of the Being and Attributes of God*. London: y.y., 1728.
- Dorman, Emre. *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Dryden, John. *An Essay on Natural Religion As Opposed to Divine Revelation*. London: y.y., 1746.
- Duran, Asım. "Aydınlanma ve Kutsal Kitap Yorumunun Tarihsel Dönüşümü". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017): 111-128.
- Duran, Asım. *Aydınlanma ve Kutsal Kitap*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2017.
- Gadamer, Hans-Georg. *Hakikat ve Yöntem*. Trc. Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan. 2 Cilt. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2009.
- Gilson, Etienne. *Tanrı ve Felsefe*. Trc. Mehmet S. Aydın. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Gould, Rebecca Kneale. "Deism". *Encyclopedia of Religion and Nature*. Ed. Bron Taylor. 462-464. London and New York: Continuum, 2005.
- Harrison, Peter. *Religion and the Religions in the English Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Herbert of Chisbury, Edward Lord. *De Veritate*. Trc. Meyrick H. Carré. Bristol: University of Bristol, 1937.
- Hudson, Wayne. "Atheism and Deism Demythologized". *Atheism and Deism Revalued: Heterodox Religious Identities in Britain 1650-1800*. Ed. Wayne Hudson, Diego Lucci, Jeffrey R. Wigelsworth. 13-21. Surrey and Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2014.
- Hudson, Wayne. *The English Deists Studies in Early Enlightenment*. London: Pickering & Chatto Publishers, 2009.
- Kar, Sait. "Din, Aydınlanma ve Eleştirisi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014): 173-192.
- Kardaş, Meryem. "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru". *İlahiyat Fakülteleri XXII. Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşılığı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu Bildiri Metinleri Kitabı*. Ed. Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız. 15-27. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Le Rossignol, James Edward. *The Ethical Philosophy of Samuel Clarke*. Leipzig: y.y., 1892.
- Nicholls, David. *God and Government in an Age of Reason*. London and New York: Routledge, 1995.

- Paine, Thomas. *Akıl Çağı*. Trc. Ali İhsan Dalgıç. 6.Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Reflexions Upon Mr. Toland's Book Called Chiristianity not Mysterious with Some Considerations About the Use of Reason in Matters of Religion in a Letter to a Friend*. London: y.y., 1701.
- Tindal, Matthew. *Chiristianity as Old as the Creation: or the Gospel a Republication of the Religion of the Nature*. London: y.y., 1730.
- Toland, John. *Chiristianity not Mysterious*. London: y.y., 1702.
- Wood, A. W. "Kant'ın Deizmi". Trc. Necmettin Tan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011): 327-347.
- Yaran, Cafer Sadık. *Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2012.

Main Beliefs of Deism Considering the First Deists

Mehmet Akif ALTUNIŞIK*

Extended Abstract

It is hard to make a clear definition of deism which has gone through different phases from its origin to today and has various natures. However, it is possible to understand their main claims and why deism emerged in the first place with reference to first deists. That's why we tried to present the main beliefs of deism with reference to the English deists who are among the first deists. In this sense, we saw that the ideas of the first deists about divine inspiration and holy scripture are closer to rational theism.

It is seen that the English deists like Herbert of Cherbury, Toland, Tindal, and Clarke who are among the first deists didn't deny the divine inspiration, but they were in an effort to interpret the divine inspiration and theology rationally. Because the main reason for deism to emerge was a serious reaction against institutive Christianity. But the reaction of the first deists was not in a way that completely denies the divine inspiration or religion, but in a way that makes a rational interpretation. It must be stated that especially considering the self-works of the first deists, it can be clearly seen that they were not nonbelievers or deniers of the divine inspiration. In other words, it is seen that the common definition of deism does not include the first deists. In addition to this, the ideas of the deists who came shortly after the first deists on the God-universe relation and the divine inspiration became seriously different from the first deists. That is to say, it is seen that in the next periods the perception supports that one can be a good person by being ethical and submitting to God by means of mind and natural religion without a divine inspiration became prominent.

We can list the main beliefs of English deists who are among the first deists:

I. They believe in the existence and unity of God. According to them, God is absolute, infinite, creator of everything and ruler of the universe with a constant law. God is a perfect being whose existence is essential, who is ready and waiting everywhere, and who knows everything. Mankind has a duty to obey and worship God.

II. They believe that mankind is eternal. According to them, the reward or retribution that we will face in the afterworld will be in accordance with our acts in this world. Even if they don't talk about the details much, they believe that the goodness and evil performed in this world will have a response after death.

III. They believe the divine inspiration that comes from God. God sent the divine inspiration to guide people, to bestow favor. However, one must be careful to

* Asst. Prof., Amasya University Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious, mehmetakif72@hotmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-9922-2233>.

tell the difference between the real and false divine inspiration. Also, they think that the main reference for both the content and the interpretation of the holy scripture is mind.

IV. They attach great importance to being ethical. In other words, it can be said that the thing they understand from religion is morality. In fact, according to them, the divine will lies at the root of morality. As a matter of fact, according to them, worshipping to God is being ethical.

As a result, it is seen that the English deists who are considered as the pioneers of deism doubtlessly believe that God exists, and He is the one. It is understood that some claims saying that deism is a kind, or a pioneer of atheism don't reflect the truth, at least considering the main beliefs of the first deists. On the other hand, it is not right to define deism as God completely disengaging from the universe with reference to the first deists.

The main factor that makes deists different from theists is their approach to divine inspiration. It is true that deism emerged through the discussions around the divine inspiration to a large extent, but a situation in which the first deists denied the divine inspiration is not seen. Even, the pioneer deists accepted the divine inspiration provided that it meets certain conditions. We must especially emphasize that the understanding of the divine inspiration of the English deists who are considered as the pioneers of deism are quite different from the common deism that generally defined as accepting the God but denying the divine inspiration.

We can say that the first deists are not so different from the theists. The belief principles of the first deists are briefly God, the divine inspiration, morality and eternity.

Keywords: Belief, deism, reason, revelation, morality.

